

<https://doi.org/10.31891/PT-2025-3-23>

УДК 159.922:599.3:316.647

Оксана АБАСАЛІЄВА

кандидат психологічних наук,

Харківський національний медичний університет

<https://orcid.org/0000-0002-4324-5222>

e-mail: oksi.10.00@ukr.net

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ У МАНІПУЛЯТИВНІЙ ПОВЕДІНЦІ ДОРΟΣЛИХ

У статті здійснено міждисциплінарний аналіз інструменталізації дітей у контексті маніпулятивної поведінки дорослих. Обговорено зростання випадків використання дітей для досягнення особистих, соціальних та економічних цілей дорослих. Наведено приклади маніпуляцій серед тварин, що допомагає зрозуміти інструменталізацію як еволюційно зумовлений, але культурно змінений феномен. Представлено порівняльний аналіз історичних форм маніпуляцій дітьми, зокрема в античних і традиційних суспільствах. Визначено маніпуляцію як форму психологічного насильства, що порушує права дитини, зокрема на автономію та емоційну безпеку. Підкреслено необхідність подальшого дослідження та розробки стратегії захисту дитячої суб'єктності.

Ключові слова: інструменталізація дитини, маніпулятивна поведінка, емоційна експлуатація, міжкультурний аналіз, історичний контекст, зоопсихологічний аналіз, психологічний вплив.

Oksana ABASALIEVA

Kharkiv National Medical University

INTERDISCIPLINARY ANALYSIS OF THE FEATURES OF CHILDREN'S INSTRUMENTALIZATION IN ADULTS' MANIPULATIVE BEHAVIOR

The article provides an interdisciplinary analysis of the phenomenon of children's instrumentalization in the context of adults' manipulative behavior. The increasing number of cases where children are used as a means to achieve personal, social, economic, or political interests of adults calls for a detailed study of this issue. Particular attention is paid to distinguishing between different types of manipulations that may be used by adults and their impact on the emotional development of children.

The article also highlights examples of manipulation by adults in various cultures and social systems, where the child is viewed not only as an object of upbringing but also as a resource necessary to achieve the interests of the family or state. Historical examples, particularly from ancient civilizations, as well as analysis of sacrificial practices and political manipulations, demonstrate how children's instrumentalization was an organic part of societal and cultural structures in the past.

A comparative analysis of zoo-psychology is also presented, describing manipulation mechanisms among animals, particularly in primates and wolves, which use younger individuals

to achieve social and resource goals. This allows us to consider the phenomenon of instrumentalization as an evolutionarily conditioned but culturally modified process.

The article also discusses manipulation as a form of psychological violence that violates the child's basic rights to autonomy, emotional security, and self-realization. Such practices can lead to emotional trauma, the development of destructive attachment models, and psycho-emotional disorders. The authors emphasize the need for further comprehensive research in this area and the development of strategies to prevent psychological pressure on children, including improving psycho-social support practices and regulatory mechanisms to protect children's subjectivity.

Keywords: children's instrumentalization, manipulative behavior, emotional exploitation, cross-cultural analysis, historical context, zoo-psychological analysis, psychological impact.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Проблематика інструменталізації дітей у контексті маніпулятивної поведінки дорослих набуває дедалі більшої актуальності в сучасних дослідженнях, оскільки зростає усвідомлення того, що маніпуляції можуть мати довгострокові негативні наслідки для психоемоційного розвитку дітей. Важливим є те, що дорослі часто усвідомлюють вразливість і емоційну залежність дітей, що дає їм можливість використовувати останніх як інструмент для досягнення своїх особистих, соціальних чи економічних цілей.

Це питання стосується не лише теоретичних аспектів психології та соціології, але й має вагоме практичне значення. У умовах швидких соціальних змін, таких як глобалізація, розвиток цифрових технологій та зміни в сімейних структурах, проблема маніпуляцій із дітьми стає все більш актуальною. Важливою є необхідність розробки ефективних стратегій для виявлення та попередження маніпулятивних практик, зокрема в рамках сімейних відносин, освіти та соціальної роботи. Практичне значення полягає в розробці профілактичних і корекційних програм для батьків, педагогів, психологів та соціальних працівників, спрямованих на захист прав дітей та підтримку їхнього емоційного благополуччя.

Зв'язок між цією проблемою та важливими науковими завданнями полягає у необхідності подальших досліджень щодо психологічних механізмів маніпуляцій, а також вивчення їхнього впливу на розвиток дитини. Також вимагає уваги процес вдосконалення нормативно-правових механізмів захисту прав дітей, а також розробки освітніх і просвітницьких програм для дорослих, які можуть бути схильними до маніпуляцій.

Аналіз досліджень та публікацій

Феномен маніпуляції дітьми фрагментарно аналізувався у межах різних наукових підходів, зокрема психології розвитку, соціальної психології, педагогіки та соціології. W. Bernet у своїх наукових здобутках зазначає, що для ефективного виявлення та реагування на емоційне насильство щодо дітей важливо застосовувати чіткі методи оцінки та звітування [6]. Він підкреслює, що емоційне насильство часто є невидимим і не має очевидних фізичних проявів, проте його наслідки можуть бути руйнівними для психоемоційного розвитку дитини, що вимагає більш системного підходу до його виявлення.

Науковці Н. Berenbaum, S. Baker обговорюють превентивні стратегії запобігання емоційному насильству в сім'ї, наголошуючи на важливості навчання батьків і вихователів, а також соціальних служб, як розпізнавати і запобігати маніпуляціям, що можуть призвести до емоційного насильства [5]. Вони вважають, що активне втручання дорослих і підтримка здорових емоційних відносин у родині є критично важливими для захисту дітей.

R. Stern досліджує феномен «газлайтингу» як форми психологічної маніпуляції, що застосовується дорослими до дітей, зокрема в сімейному контексті [11]. Дослідник вважає, що газлайтинг є серйозною формою маніпуляції, яка змушує дітей сумніватися в їхній реальності, що порушує їхню емоційну безпеку та формує деструктивні моделі прив'язаності.

Науковці R. Laird, G. Pettit, J. Bates, K. Dodge аналізують вплив психологічного контролю батьків на адаптацію підлітків, відзначаючи, що маніпулятивний психологічний контроль обмежує здатність дитини до емоційної автономії, що, в свою чергу, призводить до розвитку проблем із самооцінкою та соціальною адаптацією [9]. Вони вважають, що важливо враховувати темперамент та стать підлітка при оцінці впливу таких практик.

У роботах M. Sturge-Apple, P. Davies, E. Cummings акцентують на тому, що міжбатьківські конфлікти можуть призводити до маніпуляцій, у яких діти стають посередниками між батьками. Це може викликати емоційні травми та порушення в їхній адаптації. Автори підкреслюють необхідність втручання на ранніх етапах, щоб запобігти довгостроковим негативним наслідкам для дітей, зокрема розвитку психоемоційних розладів [12].

Проте, як показує аналіз наукового поля, дослідження, присвячені системному використанню дітей як засобу досягнення дорослими матеріальних або соціальних вигод, залишаються

поодинокими. Переважна більшість наукових праць фокусується переважно на наслідках маніпулятивного впливу для розвитку особистості дитини. Водночас глибоке осмислення психологічних механізмів, що лежать в основі такої поведінки дорослих, потребує подальших теоретико-методологічних розробок і емпіричних досліджень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є міждисциплінарне дослідження феномену інструменталізації дітей у контексті маніпулятивної поведінки дорослих, а також глибокий аналіз її проявів у різних соціальних, культурних та історичних контекстах.

Виклад основного матеріалу

У межах *зоопсихології* простежується низка прикладів маніпулятивної поведінки серед тварин, зокрема у випадках, коли старші або домінантні особини використовують молодших для реалізації функціональних цілей, пов'язаних із виживанням, ресурсним забезпеченням чи підтриманням соціальної ієрархії. Специфіка таких маніпуляцій варіюється залежно від виду, ступеня соціальності, а також внутрішньогрупової структури конкретного біологічного виду.

У соціально організованих видах, де ієрархічна структура має вирішальне значення для адаптації групи, маніпуляції молодшими особинами виступають як стабілізуючий механізм. Зокрема, у приматів, таких як *Pan troglodytes* (шимпанзе), спостерігається систематичне використання молодших особин старшими членами групи для виконання завдань охоронного, харчового або соціального характеру. Через емоційну та поведінкову залежність молодших індивідів від старших, така форма взаємодії забезпечує останнім можливість отримання вигоди з мінімальними витратами. У ряді випадків це включає як опосередковане делегування обов'язків, так і експлуатацію з метою посилення власного соціального статусу.

Аналогічні явища зафіксовані серед *Canis lupus* (вовків), де молодші члени зграї активно залучаються до діяльності, пов'язаної з полюванням або охороною території. Ступінь їхньої автономності та ефективність соціалізації тісно корелює з характером впливу з боку старших особин і рівнем маніпулятивної поведінки, що реалізується в межах зграї.

Водночас існують види, у яких подібні форми маніпуляції або зовсім не виявляються, або мають обмежений характер. Так, серед деяких птахів, наприклад, *Hirundo rustica* (ластівки) або *Ciconia ciconia*

(лелеки), поведінка молодших особин характеризується високим рівнем інстинктивної активності без нав'язування функцій з боку старших. Незважаючи на активну залученість у соціально значущі дії, такі як побудова гнізда або пошук їжі, молоді особини діють автономно, а не як об'єкти прямого примусу чи поведінкового контролю.

Подібна тенденція спостерігається також у деяких видів хижих ссавців, зокрема *Panthera tigris* (тигрів) та *Panthera pardus* (леопардів), де відсутність стійкої соціальної структури зумовлює розвиток кожного індивіда у відносній ізоляції. За таких умов соціальна маніпуляція молодшими особинами не є характерною рисою, а здобуття навичок відбувається переважно в межах індивідуального досвіду.

Таким чином, феномен використання молодших особин у ролі інструментів досягнення адаптаційних цілей дорослими спостерігається переважно у соціально-структурованих видах із розвиненою ієрархією. Натомість в умовах більшої автономності та меншої залежності від групи, маніпулятивні взаємодії майже не виявляються. Це, в свою чергу, підкреслює визначальну роль соціальної організації у формуванні міжіндивідуальної поведінки у представників фауни.

Маніпулятивне використання дітей як інструментів реалізації дорослих цілей має глибоко вкорінене **історичне підґрунтя**, яке охоплює широкий спектр культурних і соціальних практик упродовж розвитку людських суспільств.

У Стародавньому Римі та Греції діти знатного походження часто ставали фігурами в політичних інтригах, втрачаючи право на автономний вибір. У окремих випадках мало місце жертвоприношення дітей – як у релігійних ритуалах, так і в політичному символізмі, що яскраво ілюструє граничні прояви маніпуляції з боку дорослих.

У вітчизняному історичному контексті аналогічні практики також мали місце. У період феодалізму та козацької доби діти часто ставали елементом соціальних та політичних механізмів, зокрема через укладання династичних шлюбів або передачу у військові структури. Вартим уваги є те, що у періоди зовнішньої політичної залежності українських земель – зокрема, під владою Речі Посполитої чи російської імперії – діти шляхетського походження ставали суб'єктами прихованої маніпуляції через вимушене перебування при чужоземних дворах або включення до чужоземних освітніх і культурних систем із метою асиміляції чи підпорядкування.

Особливу роль відігравала релігійна складова. У різних цивілізаціях – від стародавнього Сходу до Латинської Америки – жертвоприношення дітей або їх використання в обрядах мало функцію символічного забезпечення соціальної стабільності, задобрювання

божеств або утвердження влади. У культурі ацтеків ритуальні жертвоприношення дітей були інституціоналізованим елементом релігійного життя, що демонструє граничний ступінь інструменталізації дитячої присутності в культурному полі дорослого суспільства.

Із розвитком правових систем та становленням концепцій прав людини, починаючи з Нового часу і до сьогодення, поступово формується критичне ставлення до використання дитини як засобу досягнення політичних, економічних або соціальних цілей. Водночас, важливо наголосити, що навіть за умов формального захисту прав дитини, проблема маніпуляції залишається актуальною у прихованих чи символічних формах.

Таким чином, історичний аналіз демонструє, що маніпулятивне ставлення до дітей має міжкультурний і надчасовий характер, виступаючи важливою темою для осмислення не лише з огляду на минуле, але і як основа для розробки сучасних моделей захисту дитинства. Ці історичні приклади поглиблюють розуміння процесів інструменталізації та слугують підґрунтям для формування сучасних концепцій прав дитини, що визнаються фундаментальними у гуманістично орієнтованому суспільстві.

У міжкультурному контексті роль дитини як об'єкта маніпулятивного впливу з боку дорослих варіюється залежно від соціальних, культурних, економічних і політичних умов [2]. Важливо зазначити, що у традиційних та авторитарних суспільствах дитина нерідко сприймається не як автономна особистість, а як інструмент реалізації родинних, господарських або навіть державних інтересів. Така інтерпретація зумовлює специфічні моделі поведінки, в яких дитина виконує функціонально корисну роль для дорослого середовища – часто за рахунок власної індивідуальності та прав.

У багатьох **культурах** країн Азії, Африки та Латинської Америки дитина залучається до економічної діяльності в межах родинного господарства, ремесел або сільськогосподарських робіт. Наприклад, у Нігерії чи Камеруні соціальні норми та економічна необхідність можуть зумовлювати використання дітей як робочої сили – зокрема в торгівлі, побутовій діяльності чи допоміжних бізнес-процесах. У таких випадках дитина виконує роль ресурсного елемента сім'ї, що унеможливорює її вільний вибір і розвиток згідно з індивідуальними потребами [8]. Подібна експлуатація часто легітимізується культурними наративами й у багатьох громадах сприймається як норма, що ускладнює інтервенцію з боку міжнародних правозахисних інституцій.

Аналогічні тенденції простежуються і в авторитарних режимах, де діти можуть бути залучені не лише до економічної, а й до політичної діяльності. У сільських регіонах Китаю, наприклад, дитина чоловічої статі часто розглядається як стратегічний ресурс, відповідальний за продовження роду, господарську підтримку сім'ї та турботу про батьків у старості. У такій парадигмі майбутнє дитини формується з урахуванням очікувань родини, що знижує рівень її суб'єктності. Подібна функціоналізація дитини обмежує можливість самореалізації й може розглядатися як форма прихованої маніпуляції з боку дорослого середовища.

Окрему категорію становлять релігійно детерміновані практики, у межах яких діти залучаються до ритуальних дійств з метою забезпечення духовного чи матеріального благополуччя сім'ї. Зокрема, в окремих регіонах Індії зустрічаються випадки, коли діти беруть участь у складних релігійних практиках із раннього віку. У подібних випадках духовний авторитет родини чи громади переважає над правом дитини на автономність і психологічну безпеку.

У країнах із розвинутою правовою системою захисту прав дитини (зокрема США, Великій Британії, країнах Європейського Союзу) подібна поведінка трактується як порушення етичних норм і розцінюється як форма емоційного або трудового насильства. Згідно з положеннями Конвенції ООН про права дитини (1989), дитина визнається суб'єктом права, який має гарантії на освіту, захист від експлуатації, право на вільний розвиток і захист від будь-яких форм насильницького впливу, включно з маніпуляцією [7]. Вартим уваги є те, що у правових та соціальних практиках західних країн ключовим стає визнання дитини як автономної особистості, здатної до власного вибору та самовираження.

Соціальні ініціативи, правозахисні організації та психологічні служби у західних суспільствах активно виступають проти будь-яких форм використання дітей у комерційних, політичних або соціальних цілях без їхньої свідомої згоди. Примусова праця, участь у пропагандистських акціях або використання в рекламних кампаніях без врахування добробуту дитини зазнають жорсткої критики [3]. У психологічному аспекті це розглядається як чинник, що може призвести до деформації особистісного розвитку, втрати базової довіри до світу та виникнення вторинної травматизації.

У *сучасному соціальному контексті* явище використання дітей як інструментів маніпулятивної поведінки дорослих набуває дедалі більшої актуальності. Це складне і багатовимірне питання має міждисциплінарний характер, охоплюючи психологічні, соціологічні,

правові та медійні виміри. Важливо зазначити, що маніпуляції дітьми проявляються не лише в межах сімейних відносин, але й активно інтегруються в політичні, економічні та інформаційні простори. Особливої уваги вимагає вплив сучасних цифрових технологій, які створюють платформу для інструменталізації емоційних потреб дітей з метою досягнення дорослих цілей.

У сфері політики діти нерідко використовуються як емоційно заряджені символи: їхня присутність у публічному просторі слугує посиленню довіри до політичних фігур, формуванню образу «турботливого лідера» або укріпленню ідеологічного меседжу. Подібним чином, у медійній та рекламній індустрії діти стають активними учасниками процесів, спрямованих на підвищення емоційного залучення аудиторії, підсилення комерційної привабливості продукту або трансляцію певних соціальних ролей. Вартим уваги є той факт, що подібні практики, попри свою поширеність, часто маскуються під «безпечні» чи «природні» соціальні образи, що ускладнює їхню ідентифікацію як маніпулятивних.

Не менш суттєвим є вияв маніпуляцій у межах родинних відносин, де дитина виступає посередником у вирішенні дорослих психологічних конфліктів. Так, батьки можуть несвідомо або свідомо використовувати дитину для досягнення емоційної рівноваги, збереження партнерських стосунків або вирішення внутрішньоособистісних та міжособистісних проблем [10]. У таких випадках застосовуються механізми емоційного тиску, зокрема формування почуття провини, інструменталізація залежності або використання дитини як джерела підтримки. Це створює ситуацію порушення базових психологічних меж і підвищує ризик виникнення деструктивних моделей поведінки.

У цьому контексті доцільно виокремлювати декілька **типологічних форм маніпуляцій** із використанням дітей:

1. Емоційна маніпуляція – реалізується через експлуатацію емоційної чутливості дитини задля досягнення внутрішньосімейних або особистісних цілей дорослих.
2. Інструменталізація – проявляється у використанні дитини як засобу досягнення матеріальної, соціальної або репутаційної вигоди.
3. Маніпуляція через соціальні стереотипи – включає формування у дітей гендерно або культурно обумовлених моделей поведінки, що транслуються через медіа і обмежують свободу вибору дитини, створюючи ґрунт для внутрішніх конфліктів та когнітивного дисонансу.

Кожна з цих форм маніпулятивного впливу має потенційно негативні наслідки для емоційного та психологічного розвитку дитини. Важливо наголосити, що систематичне порушення емоційного балансу, нав'язування нереалістичних соціальних ролей, а також хронічне недотримання потреб дитини у безпеці та підтримці можуть спричинити глибокі особистісні деформації [1]. Серед типових наслідків – формування заниженої самооцінки, емоційна залежність, труднощі в побудові здорових міжособистісних стосунків, розвиток тривожних або депресивних розладів, а в окремих випадках – психосоматичні реакції.

Згідно з домінуючими підходами сучасної психології, маніпулятивна поведінка дорослих, спрямована на використання дитини як інструменту досягнення власних емоційних, соціальних чи матеріальних цілей, порушує базові етичні та психоемоційні норми.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Інструменталізація дітей у маніпулятивній поведінці дорослих є багатограним явищем, що виявляється у різних соціокультурних, історичних і біоповедінкових контекстах. Міждисциплінарний аналіз засвідчує, що незалежно від форми прояву – чи то у сімейних стосунках, політичних інструментах, медіа-просторі або навіть міжвидових моделях поведінки – використання дитини як засобу досягнення дорослих цілей має серйозні психологічні наслідки для її емоційного розвитку, самооцінки та ідентичності. Інструменталізація дитини, незалежно від її форми, вимагає глибокого теоретичного осмислення, критичного перегляду норм і активної профілактичної роботи в межах психологічної, соціальної та правозахисної практики.

Література

1. Титаренко Л. А. Психологія маніпуляцій у міжособистісних стосунках. Київ : Видавництво «Психологія», 2010. 214 с.
2. Іванова Т. С. Психологія розвитку дитини в умовах соціальних змін. Львів : Видавництво «Світ», 2008. 185 с.
3. Мельник Н. В. Правова охорона прав дітей в Україні: проблеми та перспективи. Київ : Юридична думка, 2014. 220 с.
4. Bateson P. Selfish genes and the evolution of cooperation. *Ethology*, 1985. 70(1), 1-11.
5. Berenbaum H., Baker S. Emotional abuse: Helping prevent the problem. *Journal of Pediatric Health Care*, 2003, 17(4), 185-190.

6. Bernet W. Evaluating and reporting emotional abuse in children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 2000, 39(7), 928-930.
7. Convention on the Rights of the Child. New York, 20 November 1989
8. Goode D. Kids, culture and innocents. *Journal of Human Studies*, 1986. 9(1), 83-106.
9. Laird R. D., Pettit G. S., Bates J. E., Dodge K. A. Parental psychological control and adolescent adjustment: The roles of adolescent temperament and gender.
10. Petr C. *Adultcentrism to practice with children. Families in Society*, 1992. 73(3), 411-416.
11. Stern R. *The Gaslight Effect: How to Spot and Survive the Hidden Manipulation Others Use to Control Your Life*. Morgan Road Books. 2007
12. Sturge-Apple M. L., Davies P. T., Cummings E. M. Interparental conflict and children's adjustment: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, 2016, 142(8), 1051-1081.

References

1. Tytarenko, L. A. *Psykholohiia manipuliatsii u mizhospystysnykh stosunkakh*. Kyiv: Vydavnytstvo «Psykholohiia», 2010. 214 s.
2. Ivanova, T. S. *Psykholohiia rozvytku dytyny v umovakh sotsialnykh zmin*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 2008. 185 s.
3. Melnyk, N. V. *Pravova okhorona prav ditei v Ukraini: problemy ta perspektyvy*. Kyiv: Yurydychna dumka, 2014. 220 s.
4. Bateson P. *Selfish genes and the evolution of cooperation*. *Ethology*, 1985. 70(1), 1-11.
5. Berenbaum H., Baker S. Emotional abuse: Helping prevent the problem. *Journal of Pediatric Health Care*, 2003, 17(4), 185-190.
6. Bernet W. Evaluating and reporting emotional abuse in children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 2000, 39(7), 928-930.
7. Convention on the Rights of the Child. New York, 20 November 1989
8. Goode D. *Kids, culture and innocents*. *Journal of Human Studies*, 1986. 9(1), 83-106.
9. Laird R. D., Pettit G. S., Bates J. E., Dodge K. A. Parental psychological control and adolescent adjustment: The roles of adolescent temperament and gender.
10. Petr C. *Adultcentrism to practice with children. Families in Society*, 1992. 73(3), 411-416.
11. Stern R. *The Gaslight Effect: How to Spot and Survive the Hidden Manipulation Others Use to Control Your Life*. Morgan Road Books. 2007
12. Sturge-Apple M. L., Davies P. T., Cummings E. M. Interparental conflict and children's adjustment: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, 2016, 142(8), 1051-1081.